

Հարականս իրաւամբ Ամասուրի վարդապետը
կը զանայ Արեւելցոյ, վասն զի մէջն ի մէջ
այլոց կ'ընթեռնուէր. «Յերեւեալս ի պարս խո-
րին խորասան... մասն ի քաղաքն որ կոչի Տամ-
ղան ի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան
յամուրն անառ քրդաքաւ անուան», Արդ տողերս
յինքեան կը ցուցնեն թէ Արեւելցին չէ անոնց
հեղինակն, այլ ուրիշ Վարդան մը, որ զայն յո-
րինած ատեն անոր պատմութենէն օգտուած է:
Ուրիշ շարական մըն է՝ Ամենասուրը Երրորդ-
ութեան ընտրեալ ծառայ եւ հաւատարիմ»,
որ Հ. Աւետիքեանի վկայութեան համեմատ
ոմանց «հաւանելի երեւցաւ տալ Ներսէսի շնոր-
հալոյ, հայեցեալ ի նմանակցութիւն ոճոյ բա-
նիցն զոր եւ պատեհութիւն բանիցն ցուցանէ»
(Բացտր. Շրին., էջ 149): Այս կարծիքին կը
հակառակին Սարգիս Երեց եւ Ստեփանոս քա-
հանայ զայն Վարդանայ վերագրելով: Ամա-
սուրին (Անդ., էջ 62) զանոնք հաշտեցնել
կ'ուզէ երբ կ'ըսէ՝ Ստեփանոսի խօսքերով պէտք
է վերոյիշեալ «Հզաւ արքային» շարականն իմա-
նալ: Հապա ինչ ըսել Սարգիսի նկատմամբ: Հ.
Ալեշան Սարգիս Երեցին կը յարի երբ «Ամենա-
սուրը Երրորդութեան ծառայ» շարականին մէջ
կը տեսնէ Գագ լեռնաբլուրն եւ կը լսէ հեղինա-
կին ձայնը որ այն կողմի գլխաւորը «իշխան մեր»
կը կոչէ¹ (Պոմ., Վրդ. յօջն. էջ 5):

Այս երկու շարականներուն մէջ փոքր
նմանութիւն չի նշմարուիր:

Շարական Ամենասուրը Երրորդու- թեան...	Շարական Հզաւ արքային զաւրեղ...
Թագաւորին երկնաւորի սուրբ զօրապետ.	Հզաւ արքային զաւրեղ զինակիր.
Երազահաս սուրբ Սար- գիս.	Արագածման յայտնի աւ- գանկան.
Հողմն հարաւոյ ի դաշտ ծաղկածին.	Ի քաղաքն որ կոչի տամ- ղան ի դաշտ ծաղկածին.
Բազնաց կործանիչ.	Այրեցեր զբազին կռոյցն.
Առաւել պայծառ ի գլուխ Գագկայ ի գագաթան:	Բարձր ի դիտակի Գագա գագաթան.

(Հարանոսիւն:)

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

¹ Այս երկու նկատողութիւններէն կարելի է հե-
տեւեանէ թէ ո՛րքա՞հ հաւատք ունենալու է Սարգիսի մի-
շտական շարականներուն Վարդան Արեւելցոյ ընտրու-
հարգատեման նկատմամբ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆ ԻՄԱՍՏԱՆԻՐԵՑ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Չկայ համազգային գրականութեան մէջ
մատեան մը, որ Աստուածաշունչէն ետքը այն-
քան ծաւալում եւ ժողովրդականութիւն գտած
ըլլայ, ինչպէս Եօթն Իմաստասիրաց Պատմու-
թիւնը: Արեւելեան առակախօս աշխարհի
ստեղծագործութիւնն է անիկա, որ հեռաւոր
Հնդկաստանի մէջ իւր ծնունդն առած, իրեն
ճանապարհ հորդած է ժողովուրդէ ժողովուրդ,
եւ ամէն տեղ մեծ համակրութիւն վայելելով
ապրած է դարերով:

Հին Հնդկաստանի մէջ իշխանազուններն
դաստիարակելու համար կազմուած էր առակ-
ներու եւ պատմութեան ժողովածոյ մը, տ-
վորաբար Փանչաթանթրա (Հնդկաստան)
կամ Գալիլա եւ Դիմնա կոչուած¹, զոր Benfey
«Հնդկական իշխանազուններուն հայելին» կ'ա-
նուանէ, ուր կենդանիներն մարդկան դերը կը
խաղան խօսուին կերպարանաց տակ: Խոսքով
Անուշիրվանի (531—579) հրամանաւ Բուր-
ղոյէ բժիշկը պահլաւերէնի թարգմանեց զայն
2. դարու կէսին. քիչ վերջը լոյս տեսաւ անոր
պահլաւերէնէ ասորերէն թարգմանութիւնը
Բուտ եկեղեցականի ձեռքով²: Երկու դար ետքը
մահմեդականացած պարսիկ Արդաշահ իւր ալ
Մուքաֆա († 762) պահլաւերէն բնագրէն արա-
բերէն թարգմանութիւն մը տուաւ³, որ այնու-
հետեւ Արաբացիներու ամէնէն սիրուած ժողով-
դական գիրքն եղաւ. ենթարկուեցաւ պէսպէս
խմբագրութեանց եւ ապա արաբերէնի միջնոր-
դութեամբ անցաւ Ասիոյ եւ Եւրոպայի զանազան
ժողովուրդներու, որոնց հետ Արաբացիք շփման
մէջ գտնուեցան: Աղաբի († 1133) Սինդբադ-
նամէհ (Պատմութիւն Սինդբադի) անուամբ վե-

¹ Հմտ. Th. Benfey, Panchatantra. Fünf Bücher
indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Aus dem
Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei
Teile. Leipzig 1859. J. Hertel, Tantrākhyāyika. Die älteste
Fassung des Pañcatantra. Aus dem Sanskrit übersetzt
mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei Teile. Leip-
zig 1909, դարձեալ նոյն հեղինակին՝ Das Pañcatantra. Leip-
zig 1914; Հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Bidpai, ճառա-
գայութիւն արեւելեան, Զուլա 1904, էջ 154: Գրոցս մասին
հմտ. եւ Հ. Ղ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք Դիմնա
ասմուրէնի վրայ. Բ. (Վիեննա 1897), էջ 296—302:

² F. Schulthess, Kalila und Dimna, Syrisch und
Deutsch. Berlin 1911. Ապա արաբերէնէ ասորերէնի նոր
թարգմանութիւն մ'ալ լոյս տեսած է. Հմտ. F. Balthgen,
Sindban oder die Sieben weisen Meister, Syrisch und
Deutsch. Leipzig 1879.

³ L. Cheikh, La version arabe de Kalila et Dimnah
d'après le plus ancien manuscrit arabe daté, Beyrouth 1905.

3 Արաբերէկէ յառաջացած թարգմանութիւններ
 խմբագր. թեանց մասին Հմմտ. V. Chauvin, Bibliographie
 des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes II (Lüttich
 և. Leipzig 1897), p. 19—80 և J. Hertel, Das Panecantra,
 Leipzig և. Berlin 1914, էջ 390—416 և Index I.

Հայերեն թարգմանություն
կը գրէր. «Թէ երբ է կատարվել այդ թարգ-
մանութիւնը — որոշ յայտնի չէ. գոնէ կայ մի
ձեռագիր, որ գրված է 1616 թվին» (Կակ-

նարկուի մեր Թ. 140 ձեռագիրը): Բանասիրական մի ուսանելի հարց է՝ եթե արդեօք հայերը չունեին այդ վեպի թարգմանությունը նախ քան արեւմտեան խմբագրությունն ծանօթանալը, այսինքն մի թարգմանություն որ աւելի հին լինէր, արեւելեան թարգմանություններից վերցրած (չայդակաւ տպագրութիւն, Ա. էջ 307—308): Լէօի անծանօթ մնացած է Պարիսի Թ. 307 ձեռագրին յիշատակարանը, որ հրատարակուած էր Կամենիցի մէջ (էջ 171), որուն համաձայն հայերէն թարգմանությունը կատարուած է 1614ին ի Զամոսցա, Յակոբ Թոխաթեցոյ ձեռքով: Թէ աւելի հնագոյն թարգմանություն մը ունեցած ենք, այս մասին թէեւ հաստատական կարծիքներ յայտնուած են, բայց մենք ստիպուած ենք բացասական պատասխանել: Grässe ի գիրս Trésor de livres rares, V. գրած էր թէ «պալիւս եւ Դիմնա գրոց նաեւ հայերէն խմբագրութիւն մը պահուած է», նոյն համարելով ասոր հետ Աղուեսագիրքը: Բայց ինչպէս Հ. Ղ. Յովնանեան (Հետազոտութիւնք, էջ 301 եւն) գեղեցիկ ապացուցուց, Աղուեսագիրքը թէեւ ի հեռուստ ունի աղբրս հնգկական փանջաթանթրայի հետ, սակայն ոչ թէ անոր մէկ խմբագրութեան ուղղակի թարգմանությունն ըլլալուն համար, այլ պարզապէս արաբական աղբրցութեամբ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտած ցրիւ հետքեր միայն կ'ամրիփէ իւր մէջ: Նոյնպէս Քարամեան հաղորդած էր Գ. Միւլլերի, թէ գոյութիւն ունի հայ գրականութեան մէջ նոյն գրոց ասորերէնէ կատարուած թարգմանություն մը (Müller, էջ 216), բայց ինչպէս Chauvin ուղիղ դիտած է (p. XXIX), ցայտմ չէ յայտնուած այսպիսի թարգմանություն մը, որուն գոյութիւնն մենք շատ անհաւանական կը համարենք:

Հնագոյն թարգմանութեան մը մասին ակնարկութիւն ըրած է նաեւ Ա. Զօպանեան իւր Les Trouvères arméniens (Paris 1906) աշխատութեան մէջ (էջ 137), ուր խօսելով Առաքել Բաղիշեցոյ վրայ, «տաղաչափեց, կ'ըսէ, Յովսէփի Պատմութիւնն եւ Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը, երկու հին զրոյցներ, որոնց թարգմանություն կը գտնուի արեւելեան շատ մը լեզուներով»: Զօպանեանի այս տողերը իբրեւ իրողութիւն ընդունած է V. Chauvin (p. XXX): Macler ի մէկ ծանօթութենէն կը տեղեկանանք թէ ենթագրութիւնս հիմնուած է Հ. Մ. Պոտուրեանի մէկ տեղեկութեան վրայ, զոր հաղորդած է 1907 Հոկտեմբերին Զօպա-

նեանի, Պոտուրեան կը գրէ. «Ունիմ Օքսֆորդի մէկ ձեռագրին յիշատակարանը, որուն համաձայն Առաքել Բաղիշեցի կը վկայէ թէ ինքը տաղաչափած է 1434ին Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը»: Բաղիշեցոյ այս յիշատակարանն ապա տրամադրած է Պոտուրեան Macler, որ զայն յառաջ կը բերէ գաղղիերէն թարգմանութեամբ (p. XXX, ծան. 1): Օքսֆորդի ձեռագրաց ցուցակն ունինք այժմ (հրտ. Baronian-Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodlean Library, Oxford 1918). ակնարկուած ձեռագիրն է Թ. 38 (Catalogue, p. 79—80), ուր կայ արդեամբ յիշեալ յիշատակարանը, բայց ոչ թէ Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան վերջը, այլ վերարերի Յովսէփի թագաւորի Պատմութեան, զոր տաղաչափած է Առաքել Բաղիշեցի 1434ին: Ուստի հիմ չկայ Բաղիշեցոյ այսպիսի գրուածք մը վերագրելու:

Եօթն իմաստասիրաց Պատմութեան հայերէն մէկ թարգմանություն ծանօթ է տոհմային մատենագրութեան մէջ, եւ այն կատարուած է 1614ին Յակոբ Թոխաթեցոյ ձեռքով:

Հայերէն թարգմանություն կատարուած է լատին սկզբնագրի մը վրայէն, ինչպէս զայս թարգմանիչն ալ կը խոստովանի¹: Դժուարին է սակայն մատենանշել այն օրինակն, որ թարգմանութեանս հիմ ծառայած է: V. Chauvin հակամէտ չէ Թոխաթեցոյ ձեռքը լատիներէն ձեռագիր մը տեսնելու (La version arménienne, p. XVIII): Հաւանականագոյնս տպագիր օրինակ մը ունեցած ըլլալու է հայ թարգմանիչը, բայց այս տպագիրը տարբեր խմբի մը ներկայացուցիչն եղած ըլլալու է քան որ ծանօթ հնագոյն (Incunabel) եւ հին տպագիրներն կ'ընծայեն. գոնէ ցայտմ ծանօթ տպագրութիւնք աննման են հայուն մանրամասնութեանց մէջ: Բայց դարձեալ սովորական՝ Mussafiaէն Amatores կոչուած խմբագրութեան կը պատկանի: Որովհետեւ լեհերէն թարգմանությունն, որ կատարուած է Ժ. Զ. դարու առաջին քառորդին Jan z Koszyczek լեհ մատենագրէն, հայուն շատ մերձաւոր լատիներէն սկզբնագիր մը կ'ընծայէ, ինչի կ'երեւայ թէ լեհաստան լատիներէն նորօրինակ խմբագրութիւն մը գոյութիւն

¹ G. Paris (Deux Rédactions du Roman des Sept Sages de Rome, Paris 1876, էջ XLI) զօր տեղ գաղղիերէն թարգմանությունն հիմ տեսնել կ'ըզէ. V. Chauvin տպացոյցներն այս խմբի կը լուծեն վերջականապէս (La version arménienne, p. XIV—XVII):

Հուած է: Թէ ո՞վ է փոփոխութեան ենթարկողն կամ
«սրբաբոցով», Պարեմի Թ. 309 ակնարկութիւն
է՛լներ, ուր ընդհակառակն պահուած է մինչեւ
անգամ Թոխաթեցւոյ յիշատակարանը: Չեմ

Լատ. հնագոյնք՝ S. Petri, Sur
 տպ. In ecclesia sancti Laurentii, ուր հայն եւ
 Կան ի հարկէ նաեւ կէտեր, ուր հայն լեհ
 լեհն կը խոտորին իրարմէ, յատկապէս ուր լեհ
 Թարգմանիչն իր անձին ազատութիւններ կը
 տայ, այսպէս ուր հայն համաձայն Լատինն կը
 Թարգմանէ (Թ. 286, Թշ. 25բ = p. 43) «ի
 Քաղաքի Տորոնի», Լեհն կը մասնաւորէ տեղն «ի
 Քաղաքի Tyronie» (Torynie). այսպէս նաեւ
 այլուր. Կան տեղեր ալ ուր լեհն եւ Լատ.
 1512 ի տպագիրն նոյն կ'ընթանան եւ հայն կը
 շեղի, ի հարկէ ցանցաւ անգամ (հմտ. Թ. 286,
 77բ, դաղշ. p. 172 Տիւրոս = Լատ. 1512
 եւ լեհ. Cyrus, իսկ Լատ. հնագոյնն՝ Titus),
 Բայց առ հասարակ ինչպէս լեհներէն, նոյնպէս

յուսար թէ այսպիսի սրբագրութիւն մ'ակնարկել ուզուած ըլլայ Լիվոնոյի 1696 թուի տպագրին յիշատակարանին մէջ, ուր (էջ 184) կ'ըսուի, թէ տպագրութիւնն ի գրութիւն ելած է «Տոգաբարձութեամբ, ծախիւք եւ սրբագրութեամբ նուաստի ումեմ: Մ. Ս. Դ.»: Այս նկատմամբ հետաքրքրական էր ծանօթանալ Կ. Պոլսոյ 1693 ի տպագրութեան, այն տեղ ալ այս փոփոխուած բնագիրն հիմ առնուած է եւ նոյնն արգեօք աչքի առջեւ ունեցած է Պարիսի թ. 309 ի ընդօրինակողը:

Կը սխալի քարամեանց, երբ կը գրէ Բերլինի թ. 83 ձեռագրի մասին (Verzeichnis, էջ 65), թէ «այս խմբագրութիւնն պատմութեանց մէջ նման է լատին խմբագրութեան, բայց առականը բոլորովին տարբեր են անկէ: Եօթն իմաստասէրներու անուններն եւ առականը կը համաձայնին գաղղիներէն խմբագրութեան. հմտ. Keller, Romans des Sept Sages, էջ L, 1°: Ասկէ կը հետեւցնէ Chauvin կասկածելով («Եթէ քարամեանց լաւ միտ դրած է») թէ Բերլինի օրինակը կը համապատասխանէ Mussafiaի զանազանած Բ. խմբին (p. XXIV): Բայց Բերլինի օրինակը նման կը տեսնուի Պարիսի թ. 307 ին, գոնէ նոյն է սկզբնաւորութիւնը:

Եօթն իմաստասիրաց Պատմութիւնը այսպէս նաեւ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտաւ, սրբագրուեցաւ եւ փոփոխուեցաւ եւ Հայաստանի վըրայէն շարունակեց իւր ճամբան օտարաշուրթին ազգերու. 1803 ին թարգմանուեցաւ նախ հայատառ, ապա նաեւ արաբատառ տաճկերէնի, 1847 ին ռուսերէնի եւ 1919 ին գաղղիներէնի:

Տեսնենք այժմ ձեռագիրներն, տպագրութիւններն եւ թարգմանութիւնները: Խորագիրն է լաւագոյն ձեռագիրներու մէջ.

«Պատմութիւն Եօթն իմաստասիրացն. Այրումն որում անուն էր Փոնցիանոս՝ Թագաւորեաց ի Հռոմ քաղաքի, այր իմաստուն յոյժ, որ առեալ էր զդուստր արքային Հռոմայ ի կնուութեան, գեղեցիկ յոյժ եւ հաճոյ մարդկան աչաց հայերոյ...»

Յիշատակարանն է ըստ Պարիսի թ. 307 ձեռագրին. «Ես Յակոբ էրէցս Թոխաթեցի, որ եմ թողանց Բաթուկենց, թարգմանեցի զգեղեցիկ Պատմութիւնս ի լատինական գրոց ի հայ գիր, ի խնդրոյ վարժապետին իմոյ Թոխաթեցի տէր Յակոբին՝ որ ասեմ Այվաթենց, թվին Ռկդ (1614) Փետրվար ամսոյ ԺԳ, ի յերկիրն Լէ-

հաց, ի քաղաքն Զամաւսցա: Աղաչեմ զձեզ յորժամ որ փոխարկէք, զանունս մեր մի յապաղէք գրել ի տեղիս խորագրոց. եւ ասացէք թէ Աստուած ողորմի. ամէն¹»:

Պարիսի թ. 309 ունի հոս. «Թարգմանեալ եղեւ Պատմութիւնս օգտակար եւ շահաւէտ, որ կոչի Եօթն իմաստասիրաց ի լատինական լեզուէ առ ի հայ լեզու ի խնդրոյ վարժապետին իմոյ Թոխաթեցի տէր Յակոբին, ի յերկիրն Իլախաց որ կոչի Զամաւսցայ ի թուականիս Հայոց Ռկդ²»:

Միւս օրինակները զանց ըրած են այս յիշատակարանը:

Ծանօթ են հետեւեալ ձեռագիրները.

1. Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Ancien fonds arménien 69 = Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale (Paris 1908), No. 307, թշ. 115ա — 225բ (ԺԷ դար, p. 159): — 2. Անդ, Supplément arménien 51 = Macler, No. 309, թշ. 102բ — 258բ (յամէ 1696, p. 160): — 3. Մեր մատենադարանի թ. 140, թշ. 42բ — 114բ (ընդ մէջ թշ. 43բ — 44ա թուղթ մ'ինկած. մանրամասն ցուցակագրուած՝ Տաշեան, ցուցակ, էջ 438. յամէ 1616³): — 4. Անդ, թ. 286, թշ. 1ա — 95բ (ԺԸ դար. ցուցակ, էջ 711): — 5. Բերլինի Թագաւորական Մատենադարանի թ. 83, թշ. 26բ — 206բ. (յամէ 1698, պակասաւոր, Karamianz, Verzeichnis... p. 65): — 6. Օքսֆորդի Բողիէյեան Մատենադարանի Ms. Canonici Or. 131, թշ. 37ա = Baronian-Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library (Oxford 1918), No. 38 (յամէ 1697, p. 79): — 7. Անդ, Ms. Arm. e. 33 = Baronian-Conybeare, No. 99 (յամէ 1698, p. 220 — 221): — 8. Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 628, էջ 282 (ԺԷ դարէ³, հմտ. Macler, La version arm., p. XXI, ծան. 1):

Բազմաթիւ տպագրութիւն տեսած է Պատմութիւնս.

¹ Հրո. Կամենից, էջ 171, Պարիսի օրինակի վրայէն, բայց անճշգրտութեամբ. ուղղեցինք Տէր-Մանուէլեանի Յաւանքին համաձայն. հմտ. եւ Macler, La version arm., p. 216—217:

² Յիշատակարանն ի կատարածին՝ «Կատարեցաւ Պատմութիւն Եօթն իմաստասիրացն թվ. ՌկԵ Հոկտեմբերի ամսոյ 2 ի մայրաքաղաքս Կամենից ի դրան Ս. Աստուածածնայ Ս. Աւետման եւ Ս. Նիկողայոսի»:

³ E. Teza, Il libro dei Setti Savi.

1. Առաջին տպագրութիւնն եղած է Կ. Պոլիս 1693 ին, ասկէ օրինակ մը կը գտնուի Երուսաղէմ՝ Ս. Յակոբեանց վանքը ըստ Հ. Գ. Գալէմբերեանի: Մանրամասնութիւն անծանօթ է:

2. 1696 ի Լիվոնոյ. «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Դիոկղետիանոսի եւ յ'եօթանց իմաստասիրաց: Տպագրեալ ի ներտպարանում սրբոյ Էջմիածնի եւ սրբոյն Սարգսի զօրաւարի: Ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի ամենից Հայոց կաթողիկոսի ի Յալիկոնայ քաղաքի: Թվոյ Փրկչին 1696 եւ Հայոց 1145 Մայիսի 25:

Մեծութիւնն 12×7.5 սմ., էջ 1—184 (էջ 1 ճակատ, էջ 3—181 ընդդէմ, էջ 181—184 «Ցանկ գրգկանս»), էջ 184 կայ Յիշատակարանս. «Աւարտեցաւ գրգուկս պատմութեան... ի վայելումն հանուրց արամազնեաց եղբարց, յամի ներմարմնութեան Տեառն 1696 եւ Հայոց 1145 Յուլիսի 20:... Համահաճութեամբ Տեառն Եփրեմի արհիեպիսկոպոսի եւ պատրիարքի Կ. Պոլսոյ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւք եւ սրբագրութեամբ նուաստի ումենի Մ. Ս. Գ.՝ — Ունինք օրինակ մը մեր Մատենադարանին մէջ. հմմտ. եւ Մատենագիտութիւն, էջ 564:

3. 1721 Կ. Պոլիս. Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Դիոկղետիանոսի, եւ յեօթանց իմաստասիրաց. եւ վիճակս նորատիպ եւ որ ի միջի սորին եղաք: Տպագրեցեալ բարեխօսութեամբ սրբոյն Միւնասայ զօրավարին մայրաքաղաքն Ստամպոլ: Ի նասայ զօրավարին մայրաքաղաքն Ստամպոլ: Ի թուոյ ՌՃՀ, օգոստոս է:

Չարհանէլեան՝ Մատենագիտութիւն, էջ 564:

4. 1740 Կ. Պոլիս. Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն թագուհւոյ եւ որդւոյն նորին Դիոկղետիանոսի եւ եօթանց իմաստասիրաց: Տպագրեալ ի թուականին մերոյ Հայոց 1189 (= 1740):

Մեծութիւնն 12.5×7.6 շրջանակի մէջ. էջ 1—328 (էջ 1 ճակատ. էջ 2, պատկեր. էջ 3—287 Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի. էջ 288—315 բանք իմաստասիրաց. էջ 316—327 Աստեղատունք): Էջ 328 Յիշատակարան, «Աւարտեցաւ տպումն իմաստասեր... Գրգուկիս այսորիկ որ կոչի եօթն իմաստասեր... ի թուականին 1190 (= 1741): Արդ... յի-

շեսջիք զպատճառ տպեցման սորին զգրավաճառ արղըուցի եղբայր Մանուկն...»:

Հմմտ. Մատենագիտութիւն, էջ 564—565: Կան օրինակներ մեր Մատենադարանի մէջ (պակասաւոր) եւ Անտոնեան Հարց Մատենադարանի մէջ ի Կ. Պոլիս:

5. Կ. Պոլիս 1743, ի տպարանի Աստուածատրոյ, Կը յիշէ Չարհանէլեան՝ Պատմ. հայկ. տպագրութեան, էջ 270. ուրիշ կողմանէ անծանօթ:

6. 1790, Մագրաս: «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի, եւ կնոջն թագուհւոյ եւ որդւոյն նորին Դիոկղետիանոսի եւ եօթանց իմաստասիրաց: Եւ վերստին տպագրեցեալ ծախիւք եւ տպիւք Տէր Յարութիւն Հմայցեան Շիրազեցւոյ: Առ ի օգուտ Պատուելի ազգիս ւսն Շիրազեցւոյ: Առ ի օգուտ Պատուելի ազգիս Հայոց: Ի Հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի՝ Տեառն Ղուկասոյ Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Յառաջնորդութեան նոր Զուղայու երկնաման Աթոռոյն Տեառն Յակոբ արհիեպիսկոպոսի: Յամի մարդեղութեան բանին 1790, իսկ ի թուին Հայոց 1239 Մագրաս ի տպարանի նոյն Տէր Յարութիւն Հմայցեան Շիրազեցւոյ:

Էջ 1—382 (էջ 1 ճակատ. էջ 2—335 Պատմութիւն, էջ 336—378 վիճակ). էջ 379—382 Յիշատակարան. «Առ բարեսէր ընթերցողսդ. Հնորհիւ Աստուծոյ յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպումն պատմութեան գրգուկիս այսորիկ որ կոչի եօթն իմաստասեր... Այս է երրորդ տպագրութիւն»:

Ունի օրինակ մը Տ. Եպիսկոպոս Պալեան, որ ընդարձակ նկարագրած է Հանդ. Ամս. 1895, էջ 116—117. Յիշատակարանին վերջին տողին համար կը գրէ Պալեան. «Կրնանք հասկնալ թէ սոյն գիրքն Մագրասայ մէջ երեք անգամ տպագրուած է, թէ ոչ՝ Լիվոնոյի եւ Կ. Պոլսոյ տպագրութիւնն տեսած եւ ասոր ալ երրորդ տպագրութիւն ըսած է»: Մենք կը կարծենք թէ տպագրութիւն չերազեցի հոս իւր նոր բացուած Յարութիւն երրորդ հրատարակութիւնը կակնարկէ: Շիրազեցի իւր հրատարակութիւնն կառարած է Կ. Պոլսոյ 1740 ի տպագրութեան վրայէն, որուն խոբագիրն եւ յիշատակարանին սկզբնաւորութիւնը պահած է: Անշուշտ այս տպագրութիւնն է նաեւ Չարհ. Պատմ. Տպագր., էջ 280 յիշատակած Մագրասի 1791 ի հրատարակութիւնը, նոյն տպարանին մէջ:

7. 1792, Կ. Պոլիս: Գիրք պատմութեան կայսերն փոնցիանոսի եւ կնոջն Թագուհւոյ, եւ որդւոյ նորին Գիովղէտիանոսի, եւ Եօթանց իմաստասիրաց: Տպագրեցեալ... վեհափառ հրամանաւ... Տեառն Զաքարեայ պատրիարքի. ի Թուին Հայոց ՌԻՄԵԱ, Ապրիլի ԺԲ: Ի տպարանի Յօհաննիսի եւ Պօղոսի:

Մեծութիւն $12\ 3 \times 7.5$ սմ. շրջանակի մէջ: Էջ 1—328 (բնագիրն էջ 3—287): Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

8. 1796, Կ. Պոլիս: Կը յիշէ զայս Հ. Գ. Գալէմբարեան, նշանակելով նաեւ թէ ունի 328 էջ, նման 1792ի տպագրութեան:

9. 1804, Կ. Պոլիս: Գիրք պատմութեան կայսերն փոնցիանոսի... (= 1792ի տպ.) Տպագրեցեալ վեհափառ հրամանաւ... Տեառն Յօհաննոս... րաբունապետին, յամի Տեառն 1804 եւ ի Թուին Հայոց ՌԻՄԵԱ Ի տպարանի Յօհաննիսեան Պօղոսի:

Մեծութիւնն փոքր 8^0 , էջ 1—328 (բնագիրն, էջ 1—287): Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

10. 1857, Տփղիս: Պատմութիւն կայսերն փոնցիանոսի... Թիֆլիս, հրտ. Գուլամիրեան գրատան, 1857: Այս հրատարակութիւնն ըլլալու է Ե. Մատթեանի ունեցած օրինակը (ճակատը ինկած). Մատթեան յառաջ կը բերէ Յառաջաբանը ուր կ'ըսուի. «... ըստ այսմ եւ ես նկատեալ զայս գիրք փոնցիանոսի կայսեր զիւրիմաց եւ պարզաբան, շարադրեալ ի վաղ ժամանակաց հետէ պատմագրական ոճով, որ առ սակաւութեան նոյնալ է կարի յոյժ (տպ. Ժոյժ) հազուադիւտ, վասն որոյ համարելով զայս օգտաւէտ ինչ՝ նորոգ սրբազրուութեամբ ի լոյս ընծայեցի ի պէտս դեռահասակ մանկանց ազգիս մերոյ իբրու տղայոց կամ ջամբելով եւ ոչ կատարելոց հաստատուն կերակուր, զի ընթեռնելով ուսցին եւ ուսանելով զուարճացին, եւ այնու առաւել եւս խրախուսեցին յօժարակամ աշխատել կատարելագործել զինքեանս երեւելի ուսմամբք եւ բարեբարոյութեամբ ի լուսաւորութիւն ազգիս մերոյ եւ հայրենեաց: Նուաւս ծառայ Թիֆլիզարնակ Կոստանդնուպոլսեցի Ղազարոս քահանայ Պալի Գալֆայեան Տէր-Պետրոսեանց» (հմտ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 105 «Գիտողութիւն մը»):

Հայերէնէ թարգմանուած է նաեւ տաճկերէնի եւ հայատառ տաճկերէն հրատարակուած.

1. 1803, Կ. Պոլիս. «Պատմութիւն փոնցիանոս կայսերին, վէ Թագուհի Սուլթաննէ վէ էվլատի Գիովղէտիանոս շահ զատէնին, վէ եէտի իլիմտար քիմէսէլէրին...»: Մասնաւոր ճակատ չունի (այսպէս գտնէ մեր օրինակներուն մէջ), էջք 1—222 (էջ 1—175 բնագիրն, էջ 176 եւն վիճակացոյց): Էջ 218—222 կայ ոտանաւոր գրուածք մը «Նահապետ մէվլուտի քայսէրիյէ» սկզբնատառերով, ուր կ'ըսուի թէ 1803 թուին թարգմանած է զայն ի Կ. Պոլիս Նահապետ Թերզեան Կեսարացի (էջ 222 զարդի մէջ կայ «Նահապետ» որ ուրիշ օրինակի մը մէջ կը պահուի՝ փոխարէն դրուած ըլլալով ուրիշ զարդ մը):

2. 1881, Կ. Պոլիս: «Սոյն Գրքի (Պատմ. Եօթն իմաստասիրաց) հայատառ տաճկաբարբառ տպագրութեան առաջինն տեսած չենք, բայց երկրորդն մեր ձեռքի տակն է, որ տպագրուած է 1881ին Կ. Պոլիս Գալվաթեան տպարանի մէջ: Կը բաղկանայ 110 էջերէ. վերջին կողմն կցուած է բախտի ցուցակ մը կամ վիճակացոյց: Գրքիս սկիզբն աղբ մը դրուած է, որմէ կը հասկնանք առաջին տպագրութիւն մըն ալ ունենալն: Ազգն է հետեւեալն. «Իշպու Եէտի Ալիմէրին րէսաւէտի պու տէֆա կէրէք իւսանը վէ կէրէք պաղը... Թապիր ու իֆատէլէրի թասհիհ ջուլնարագ եէնիտէն թապ ջուլնուտ»: Տ. Ա. Պալեան, Արեւ. Մամուլ 1896, էջ 591—592:

3. 1912, Կ. Պոլիս: Եէտի ալիմէր վէ Բօնցիանոս փատիշահն հիքեայէտի: Տէրսաատէթ, Աշճեան քիւթիւպխանէտի 1912, 8^0 , էջ 132 (բնագիրն, էջ 1—93): Նոր թարգմանութիւն: Օրինակ մը կը գտնուի մեր Մատենադարանին մէջ:

4. Կ'երիայ թէ հայատառ տաճկերէնս ապա նաեւ արաբական տառերով գրուած եւ հրատարակուած է. E. Teza ունեցած է անկէ օրինակ մը («una ne ho io in lettere arabiche», հմտ. Macler, La version arm., p. XXIX, ծն. 2):

5. Lerch կը ծանուցանէ թէ «Եօթն իմաստասիրաց» հայ բնագրի մը ուուսերէն թարգմանութիւնն երեւցած է 1847ին ի Մոսկուա: Ռուս թարգմանիչն D. Serebriakov իւր թարգմանութիւնն ըրած է ձեռագրէ մը, որ 1687ին Սուլէյման Շահի ժամանակ (1666—1694) Սպահան գրուած է:

6. Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան հայերէն բնագրին գաղղիերէն թարգմանութիւն մը լոյս տեսաւ վերջերս.

La version arménienne de l'histoire des sept sages de Rome, mise en français par Frédéric Macler. Introduction par Victor Chauvin. Paris, E. Leroux, 1919, 80, p. XXXII, 220 (Petite Bibliothèque arménienne, t. IX). Թարգմանութիւնն կատարուած է Պարիսի Ազգ. Մատ. Թ. 307 ձեռագրի վրայէն: Մատենախօսութիւն մը հրատարակութեանս առթիւ Մեղու Շիրակայ, ԲԶՄ, 1919, էջ 77—78:

Հայերէն Թարգմանութեան վրայ յաճախ խօսուած է. կը յիշենք հոս մեզի ծանօթ քննութիւնները:

1. P. Lerch, Ueber eine armenische Bearbeitung der „Sieben weisen Meister“ ի գիրք Benfey, Orient und Occident, t. II (1863), էջ 369—374:

2. Friedrich Müller, Ueber die armenische Bearbeitung der „Sieben weisen Meister“ ի Թերթին Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV (1890), էջ 213—316 եւ 357, համառ. նշան քաղուածաբար՝ Հ. Յ. Տաշեան՝ Հայերէն Թարգմանութիւն «Գրոց իմաստասիրաց»՝ Հանդ. Ամս. 1891, էջ 37—38:

3. E. Teza, Il libro dei Setti Savi nella letteratura armena. Osservazioni ի գիրք Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti, հտր. LXV (1905—1906), Բ. Բաժանմունք, էջ 383—397:

4. Տ. Վ. Պալեան՝ Հայերէն հին տպագրութիւնք. «Եօթն իմաստասէրք»՝ Արեւելեան Մամուլ 1896, էջ 591—592:

5. Տ. Վ. Պալեան՝ [Եօթն իմաստասիրաց Մադրասի 1790 ի տպագրութեան մասին] Հանդ. Ամս. 1895, էջ 116—117:

6. Լէօ՝ Հայկական տպագրութիւն. հտր. Ա. (Թիֆլիս 1901), էջ 306—316:

Հ. Ն. Ապրիլեան

ՅՈՒՅՈՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵԹԱԳՐԱՅ ՍԱՆՈՒՆԵՐԵԱՆ ՎԱՐՇԱՐԱՆԻ

Ի ԿԱՐԻՆ

(Հ—ր—ւ—լ—ի—ւ—)

64.

ՄԵԾՄՈՒԱՅԻ ԱՋԱՆԻ ԲՈՒՀԱՆԻՅԷ

1810:

Թուղթ. 338: — ՄեծՈւթիկն՝ 20 սմ. երկ., 14 սմ. լայն: — Գրողութիւն՝ միասին, 18—22 տողէ: — Գիրք շեղագիր: — Նիւթ՝ թուղթ հասարակ: — ՀԱՆԳԱՄԱՐԻՆ՝ մաքուր: — ԿԱԶՄ՝ փայտ սրճագոյն կաշի պատեալ: — ԴԱՏԱՐԿ ԹԻՂԹ՝ ետեւը թուղթ մը դաստարակ: — ԳՐԻԶ ԳՈՂՈՒ ՕՂՈՒ ՄԻՆԱՍ: — ՏԵՂԻՊ ՊՈԼԻՍ: — ԹՈՒՆԱՎԱՆ՝ 1810:

Մատենան կը բովանդակէ երկու մասն. էջ 1—190 Բ. են հայ տառերով՝ տառերէն լեզու հոգեւոր իրաւաներու ժողովածոյք. ոտանաւոր գրութիւններ, պատմութիւններ, Բ. մասը. էջ 191—338. են ժամագրքէն քաղուածներ. աւետարանք. տաղեր Աստուածածնայ. լատիներէն երգեր հայ տառերով եւն:

Թ. 1ա. գրուած է. «Մէծմուկայի ազանի բուհայէ, Թերթիկ ու ինչա օլունտու փայլթահտի ըստանալոյտա, պիր հաքիր քիմեանէն էլի էլի Ֆիթարիի իւլ խափէլէ 1810. քանունի էվլէլին զուրբէի կիւնիւ. 22 եալընտա. Պէնտէի Գուգու օլուն Մինաս իւլ ճիշտ քիթալ օլմուլ տուր»՝ «Պաշտօնը իւր սէնէ 1801. Պէնտէի սահաթճը Մինաս իւլ քարէի մարտ գուգուտու կարագէտին օլուն վալիտէմ չէլթուտի քարէն օլուն յուլմ: Պու տէվրտէ քի տահա քրիստիանըլըն էրէ- յիճէ էլի շիրմեանդլըք վալըլթի օլուլ տահա վա- ռա վարա քրիստիանըլք կէվլէլիւճէ, հէմէ տիւնեանըն սօնուտա քըսալաճաք. իք աւետարան տէմէսիւճէ. վայ պէնիմ կիւնահլը հալիմէ»:

65.

Ս. ԱԼՓՈՆՍՈՍԻ ԵՐԳՔ ԸՂԶԱԿԱՆՔ

1854:

Թուղթ. 49: — ՄեծՈւթիկն՝ 17×10 5: — Գրողութիւն՝ միասին, 15—21 տողէ: — Գիր նոտագիր: — ՀԱՆԳԱՄԱՐԻՆ՝ մաքուր: — Նիւթ՝ թուղթ հասարակ: — ԿԱԶՄ՝ թղթակազմ, կիսակաշի: — ԴԱՏԱՐԿ ԹՈՒՂԹ՝ ետեւը երկը թուղթ դաստարակ: — ԳՐԻԶ՝ ՏԵՐ ՊԵՆՈՍՈՒՄԱՆ: — ՏԵՂԻՊ՝ ԿԱՐԻՆ: — ԹՈՒՆԱՎԱՆ՝ 1854:

Մատենան է ոտանաւոր ըղձականներ Ս. Ալֆոնսոսի Լիգորեայ. Թարգմանուած տէր Պետրոս Պօղոսեանէ ի Կարին 1854:

66.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՃԵՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

1722:

Թուղթ. 164: — ՄեծՈւթիկն՝ 15.5×10: — Գրողութիւն՝ միասին, 19 տող: — Գիր նոտագիր, մա- 2*

